

MUZIEJININKŲ UŽRAŠAI

Nuo birželio iki birželio: vienokie ir kitokie politkaliniai

Istorikas dr. Modestas Kuodys

1940 m. birželio 19-oji Kauno sunkiujų darbų kalėjimo istorijoje – reikšminga data – tam tikra prasme simboliškai užbaigianti atskirą, savitą jo raidos etapą. Tą dieną, šioje didžiausioje ir svarbiausioje šalies įkalinimo įstaigoje, buvo pradėti įgyvendinti Lietuvos valstybės nepriklausomybę agresyviai panaikinusios Sovietų sąjungos primesti pertvarkymai. Pirmasis iš jų – įkalinėtų komunistų bei jų rėmėjų – būsimų kolaborantų („penktosios kolonos“) paleidimas į laisvę. Tai – atidesnio žvilgsnio vertas, anuomet dideliu propagandiniu spektakliu paverstas įvykis. Apie jį čia ir norėtume papasakoti, nes tolesnis Lietuvos kalėjimų ir visos Lietuvos teisėsaugos sistemos užvaldymas – ne toks „siužetiškas“ ir įdomus: jis vyko tiesmukai, grubiai, banaliai – „nebesiterliojant“ su „viešaisiais ryšiais“. Kai reikiami prosovietiniai kadrai atsidūrė savo vietose, suskubta vykdyti iš anksto numatytas represijas – areštus, trėmimus. Kelis šimtus „Smetonos laikų“ politinių kalinių, pakeitė tūkstančiai naujų, pavadintų „pavojingais antitarybiniais elementais“. Taip siekta galutinai neutralizuoti okupuotos šalies politinį ir karinį potencialą, palaužti patriotiškiausius visuomenės sluoksnius. Ši ciniška strategija labai aiškiai atsiskleidžia iš mūsų dienų perspektyvos pažvelgus į tų lemtingų, vienas kitą keitusių pertvarkymų seką, jų padarinius. Amžininkai tokios galimybės neturėjo, todėl, jautėsi sutrikę, daugelis vargu, ar pajėgė įsivaizduoti, kad tas „prie Nemuno išaušęs kitas rytas“ – ta „užtekėjusi Stalino saulė“ – bus tokia „raudona“: raudona nuo tirštos, absurdiškos bolševikinės ideologijos ir nuo pralieto nekaltų žmonių kraujo. Saviapgaulei, naivioms iliuzijoms tuo metu pakako

peno... Šitai nestebina, atkreipus dėmesį į tai, jog visa Kauno spauda Sovietų kariuomenei įžengus į laikinąją sostinę, sutartinai vykdė prisitaikėlišką informacinę miesto gyventojų raminimo kampaniją. O paskui – labai staiga – įvyko dar drastiškesnis žiniasklaidos retorikos persimainymas. Vos ne vakar laikraščiuose skaitę apie išmintingą „Tautos vado“ laikyseną, apgalvotus ir toliaregiškus „Tautinės vyriausybės“ sprendimus, jau sekancią dieną iš tų plačių, visą stalą uždengiančių atverstų spaudos lapų, kauniečiai sužinojo, kad dvidešimt metų jie gyveno valdant „išnaudotojų“, „buržujų“ ir „plutokratų“ „klikai“, kad jie buvo „engiami“ policinio „Smetonos-Skučo“ (Kazys Skučas – paskutinis Nepriklausomos Lietuvos vidaus reikalų ministras – visos teisėsaugos ir saugumo sistemos vadovas) režimo, kad nuo to blogio juos kilniaširdiškai „išvadavo“ didžiosios kaimyninės šalies „Raudonoji armija“, kad tikrieji Lietuvos patriotai, nepriklausomybės gynėjai yra „sukišti“ „kankintis“ į koncentracijos stovyklas bei kalėjimus, kad juos nedelsiant būtina išlaisvinti bei deramai pagerbti už jų pasiaukojimą, atkaklumą ir nepalaužtą ryžtą. Birželio 18-osios vakare per radiofoną į Lietuvos žmones prabilęs, ką tik okupantų sudarytos „Liaudies vyriausybės“ vadovas, sykiu einąs ir Respublikos Prezidento pareigas – gana žinomas žurnalistas – Justas Paleckis be kita ko pareiškė, kad vienas iš pirmųjų naujosios valdžios žingsnių bus politkalinių paleidimas į laisvę, pasinaudojus (1938 m.) Lietuvos Respublikos Konstitucijos 130 straipsnyje numatyta amnestijos galimybe. Birželio 19 d. tokią akciją nuspręsta įvykdyti Kauno, o sekancią dieną – Šiaulių sunkiųjų darbų bei kai kuriuose kituose apskričių centrų kalėjimuose. Tos akcijos scenarijus visur turėjo būti panašus: politinių kalinių išlaisvinimo prie kalėjimo laukia artimieji ir entuziastinga minia, ta proga sakomos sveikinimo ir padėkos kalbos, paskui nuteistiesiems surengiamos vaišės, sprendžiami apgyvendinimo klausimai, o vakare – organizuojamas iškilmingas „Smetoninio teroro kankinių“ pagerbimo renginys, dalyvaujant „Liaudies vyriausybės“ atstovams bei „gyventi Maskvos laiku“ anksčiau už visus susizgribusiems žinomesniems kultūros veikėjams; rodoma jų suruošta meninė programa. Kaune šis spektaklis, savaime suprantama, pasižymėjo didžiausia pompastika – jį plačiai nušvietė naujosios santvarkos propagandai pajungta žiniasklaida. Tiesa, spaudoje vengta pabrėžti, kad yra amnestuojami ne visi „žlugusio režimo“ politkaliniai, bet tik aktyviausi ir

patikimiausi komunistinio pogrindžio nariai. Okupantų specialiosios tarnybos jų kandidatūras buvo numačiusios iš anksto, beliko tik įsitikinti, ar neiškils kokie nors dar nežinomi, „herojus“ kompromituojantys faktai. Įtartinėta ne be pagrindo, mat vėliau, iš perimtame Nepriklausomos Lietuvos valstybės saugumo policijos archyve surastų agentų bylų turinio paaiškėjo, kad kai kurie, gana atsakingas pareigas partinėse struktūrose ėję „draugai“ iš tiesų buvo užverbuoti. Komunistinio pogrindžio išdavikų laukė žiaurus susidorojimas.

Iš Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo buvo numatyta paleisti 104 nuteistuosius. Maždaug toks jų skaičius ir atgavo laisvę birželio 19-ąją. Oficialus amnestuotųjų sąrašas greitai pasirodė spaudoje (žr. pvz. „Lietuvos žinios“ 1940, birželio 19, (Nr.137) p.5. Šį ir kitus laikraščius, galima susirasti internetinėje svetainėje www.epaveldas.lt). Plačiau to meto visuomenei žinomų pavardžių minėtame sąrašė nėra, nors kai kurie veikėjai, kaip antai, priešpaskutiniu numeriu įrašytasis Antanas Sniečkus, vėliau trisdešimt metų „šeimininkaus“ aneksuotos Lietuvos valdžios viršūnėje ir bus – ne tik Kremliaus požiūriu – atsakingas už viską, kas per tą laikotarpį atsitiko šioje Sovietų sąjungos respublikoje.

Eilinių skaitytojų dėmesį ta laikraštyje paskelbta informacija, galėjo patraukti nebent „nenugalėtųjų revoliucionierių“ vardais ir pavardėmis, rodančiais tam tikrą jų tautybę – tokia „medžiaga“, be abejonės, netolimoje ateityje labai pasitamavo nacių propagandai. Po metų (1941 m. birželio 22 d.), Vokietijos kariuomenei įsiveržus į Lietuvą ir veržliai, per savaitę, iš krašto išvijus pakrikusią Raudonąją armiją, antisemitinės „išvados“ apie komunistų partijos tautinę sudėtį, tapo ryškiomis, „rėkiančiomis“ antraštėmis, prie naujojo okupanto „estetinio skonio“ bandančioje prisitaikyti lietuviškoje spaudoje. Tai, tikėtina, galėjo paveikti kai kuriuos kruvino keršto troškimo už sovietų terorą apakintus lietuvius, pastūmėti juos savanoriškai tapti siaubingų nacių nusikaltimų bendrininkais. Bet smurtas vien „iš idėjos“ – marginalinis reiškinys. Tokiems „žygiams“ veikliąją daugumą visada labiau motyvuoja vienokia ar kitokia prieiga prie „materialinės bazės“. Labiau įsigilinus į 1941-ųjų vasaros situaciją, gana įtikinamai peršasi nuomonė, kad ideologinė bolševizmo ir antisemitizmo samplaika, greičiausiai tebuvo tik patogi „patriotinė skraistė“, leidusi šiek tiek užmaskuoti nuožmiausių provokiškų aktyvistų primityvų niekšišumą, siaurai

savanaudiškus siekius. Bet tai – atskira, sudėtinga tema. Jos čia „neišglaudysime“, tad grįžkime vėl metus atgal – prie centrinio šio straipsnio siužeto.

Sunku vienareikšmiškai atsakyti, kiek tikroviškai spaudoje buvo pavaizduoti tie 1940-ųjų birželio 19-20 d. kalinių komunistų paleidimo iš Kauno ir kitų kalėjimų renginiai. Atrodo, kad kai kurie Lietuvos laikraščių korespondentai, stebėtinai greitai perprato sovietinės žurnalistikos manierą, uoliai jos mokėsi, tobulino būdingiausias stilistines klišes. Visą „pažangiosios spaudos“ darbo sampratą formavo vienas kertinis principas: norimas vaizdas, nuotaika yra nepalyginamai svarbiau už tikrovę. Tai todėl „nuo buržuazinės cenzūros“ išsivadavusių dienraščių reportažai pasižymėjo tokiu liepsnojančiu „liaudies“ entuziazmu.

Šiaip ar taip, tą birželio 19-osios popietę, laukti kalinių paleidimo A. Mickevičiaus gatvėje šalia „geltonojo“ – sunkių darbų kalėjimo namo, susirinko nemažai demonstrantų. Visai tikėtina, kad tam tikra jų dalis atėjo iš nuoširdžių paskatų sutikti „draugus“, bet taip pat manytina, kad buvo ir specialiai suorganizuotų „darbo žmonių“ – masiškumo įspūdžiui sustiprinti. Pro sunkius plieno vartus išleidžiamiems „geriausiems liaudies sūnums ir dukroms“ – pagal komandą ar be jos – plota, šūkauta „valio“. Išlaisvintų komunistų pagerbti atvyko Lietuvos Respublikos Prezidento žmona Genovaitė Paleckienė – politinių kalinių globos komiteto pirmininkė. Jos sutuoktinis sveikinimą ir linkėjimus, esą, perdavė telefonu. Mitingas ilgai netruko, mat skambiausios propagandinės akcijos gaidos buvo suplanuotos vakarui.

Lygiai devynioliktą valandą, didžiojoje Darbo Rūmų (dabartinis Kauno kultūros centras – 79 numeriu pažymėtas pastatas Vytauto prospekte) aktų salėje prasidėjo iškilmingas renginys, dedikuotas „už grotų ir spygliuotų vielų ilgus metus kentėjusiems revoliucionieriams“. Laikraščiai skelbė, kad jame dalyvavo apie tris tūkstančius darbininkų ir keletas aukštas pareigas einančių svečių. Pirmoji sveikinimo žodį dar kartą tarė G. Paleckienė, po jos kalbėjo Vidaus reikalų ministras Mečislovas Gedvilas, Teisingumo ministras Povilas Pakarklis, Švietimo ministras Antanas Venclova, Žemės ūkio ministras Matas Mickis. Į tribūną buvo pakviestas ir politikinių atstovas – kietakaktis komunistas, Maskvoje gerai užsirekomendavęs pogrindžio veikėjas – Motiejus Šumauskas. Jo, kaip ir A. Sniečkaus, ateityje laukė puiki karjera. Renginyje iš viso kalbėjo apie trisdešimt prelegentų – daugiausia „pažangiosios

inteligentijos“, kultūrininkų atstovai. Tarp reportaže paminėtų pavardžių randame ir Petrą Cvirką, Vytautą Montvilą bei Juozą Baltušį. Pilnos visų pasisakymų stenogramos, dėl didelės apimties, nebuvo išspausdintos – pasitenkinta tik glaustu pagrindinių minčių perteikimu. Jų turinys nesunkiai numanomas, net ir neperskaičius paties šaltinio: prakeiksmi „Smetoninei klikai“, jos vykdytam „terorui“, padėkos šaunijai Raudonajai armijai ir „didžiajam tarybinių tautų vadui Stalinui“, karštos priesaikos „ginti Lietuvos nepriklausomybę“ (sic!), kovoti už taiką, „šviesią darbo žmonių ateitį“. Kai kurie korespondentai atkreipė dėmesį ir į vieną kitą originalesnį, sąmojingesnį pasisakymą. Antai tam įvykiui nušviesti skirto „Lietuvos žinių“ (1940 m. birželio 20 d., p.6) straipsnio antraštei buvo panaudotas, stambiu šriftu surinktas, garsiai išsakytas lietuviškos „revoliucinės minties“ veterano, advokato Andriaus Bulotos pasiūlymas buvusį prezidento Antano Smetonos Užulėnio dvarą (netoli Ukmergės), paversti savotiška sanatorija „plutokratinio režimo“ kalėjimuose nukamuotiems pagrindininkams. Oficialiąją iškilnių dalį užbaigė žymių Valstybės teatro operos artistų ir baleto šokėjų meninė programa.

Labai panašūs lozungai, dirbtinai sukurta pakili, entuziastinga nuotaika vyravo ir kitame – dar skaitlingesniame birželio 29-osios masiniame renginyje politkaliniams pagerbti. Jis vyko Kauno sporto halėje, kur, spaudos teigimu, susirinko apie „penkiolika tūkstančių darbininkų“. Šioms ideologinėms – propagandinėms „apeigoms“ pasiruošta dar geriau: net savotiškas altorius „sovietinėms dievybėms“ – „garbės prezidiumu“ pavadintas, buvo įrengtas. Jame „eksponuoti“ „Tarybų šalies“ pagrindinių vedlių – Stalino, Viačeslavo Molotovo, Klimento Vorošilovo, Kominternu „žvaigždžių“ – Georgijaus Dimitrovo, Ernsto Telmano, Lietuvos komunistų partijos centro komiteto narių portretai. O tikrajame – „gyvajame“ prezidiume įsitaisė į halę atvykę „Liaudies vyriausybės“ nariai. Netoli jų savo vietą rado visas spiečius kairiujų rašytojų, menininkų, konformistinės universiteto profesūros.

Štai tokiais įspūdingais masiniais–propagandiniais renginiais 1940 m. birželį buvo pagerbti „kalėjimuose nepalūžę kovotojai už liaudies laimę“. Atrodo, kad spauda dirbtinai siekė sukurti vaizdą, kažkuo panašų į tą, kurį tikrovėje kauniečiai matė prieš metus, kai Lietuvos krepšinio komanda Kauno sporto halėje tapo „Europos meisteriu“. Tik dabar didvyriais paversti norėta ne nusipelnčius sportininkus, o niekam

nežinomus, visomis prasmėmis „pilkus žmones“ (ne tik dėl vilkėtų tos spalvos kalinių rūbų, bet ir dėl ribotos, brutališkos lyg betonas, dogmatiškos natūros). Skambiai ir be atvangos iš tribūnos tada kalbėta apie „revoliucionierių“ neišpasakytą „pasiuokojimą“, „nežmoniškas“ už groty patirtas kančias, tačiau tokiems aukštinimams ir graudėnimams, realaus pagrindo buvo visai nedaug. Iš tiesų, Lietuvos komunistų-kankinių „ikonoms“ nutapyti stigo tiek herojų pavardžių, tiek tikrų žygdarbių pavyzdžių. Suvokta, kad vien 1926 m. pabaigoje karo lauko sprendimu sušaudytų „keturių komunarų“ istorijos, „fašistinio teroro“ baisumui iliustruoti nepakanka. Ant pjedestalo dar bandyta kelti ilgiausiai – dvidešimt metų – kalėjime, kartu su kriminaliniais nusikaltėliais praleidusį maištingąjį proletarą – Praną Zibertą, tačiau jis pirmo plano propagandiniam vaidmeniui tada dar nevisai tiko. Ne – ne dėl biografijos ar fizionomijos – tiesiog patys tikriausi ir geriausi didvyriai „privalo“ būti mirę. Gi P. Zibertas į laivę išėjęs kuo puikiausiai jautėsi, visur po mitingus buvo vežiojamas, net „plačiosios Tarybų šalies“ sostinėje su Lietuvos delegatais spėjo apsilankyti. Tačiau pačių tikriausių komunistų kankinių panteone – pomirtinėje nomenklatūroje šis „revoliucionierius“ vis dėlto galiausiai gavo vietą. Tragiška lemtis jį po nepilnų dviejų metų, Kauno IX forte ištiko...

O iki tol, vos pradėjus Lietuvoje organizuoti sovietinį gyvenimą, pučiant „liaudies išvadavimo iš priespaudos“ mitą, propagandistams reikėjo surasti aukų, kurias dar „Smetoniniai budeliai“ kalėjime „nukankino“. Kandidatūrų pasirinkimas buvo labai menkas, bet vienas atvejis, dėl savo „šviežumo“, pasirodė itin parankus. Taip imta viešinti 1940 m. birželio 4-ąją, likus dešimčiai dienų iki „tarybų valdžios atkūrimo“ Kauno sunkiųjų darbų kalėjime mirusio, perspektyvaus, ne kartą į Maskvą profesionalaus revoliucionieriaus „amato“ mokytis vykusio, pagrindininko Juozo Garelio istoriją. Jį sergantį, „sadistai prižiūrėtojai“ esą tyčia numarino – dėsė suteikti medicininę pagalbą. Tačiau sovietinė šio nelaimingo atsitikimo versija yra aiškiai tendencinga, nes esminiai jos niuansai liko nutylėti. J. Garelis, dar sėdėdamas Šiaulių sunkiųjų darbų kalėjime (1939 m.), iš tiesų ėmė rimtai negaluoti. Dėl to jį pareigūnai pervežė į Kauną, kur tuo metu veikė pagrindinė Lietuvos kalinių ligoninė, ir kur pacientus, reikalui esant, apžiūrėdavo netgi universitetinių klinikų profesoriai. Deja, keturiasdešimtmečio J. Garelio išgelbėti nepavyko. Galvos auglys – liga net ir

šiandieninei medicinai sunkiai įveikiama, o anais laikais – nebuvo nė menkiausios išgyjimo vilties. Šios svarbios aplinkybės propagandistams visai nerūpėjo, jie paskubomis sukūrė tragišką legendą ir ėmė ją tiražuoti. Apskritai pirmasis Lietuvos komunistų partijos istorijos dvidešimtmetis yra labai „mitologizuotas“ – pagrindininkų kančios ir nuopelnai – smarkiai perdėti. O dar svarbiau tai, kad ta naujoji – „tarybų valdžia“, jokioje situacijoje nepademonstravo savo taip veidmainiškai visur skelbto humanizmo, nepasirodė nė kiek geresnė už jos pačios taip demonizuotus „Smetoninius žvalgybininkus, faraonus, komendantus“ ir kitokius „žandarus“. Priešingai – Lietuvos komunistai netruko pasižymėti stulbinančiu, sunkiai protu suvokiamu žudikišku žiaurumu.

Sovietinėse represijose aktyviai dalyvavo ne vienas iš tų pustručio šimto Lietuvos „revoliucionierių“, greitai ir netikėtai atgavusių laisvę 1940 m. birželio 19-20 d. Klaičius netrukus prasidėjusios „liaudies priešų medžioklės“ ypatumai iš karto atskleidė, kiek nedaug vertės komunistų pasaulėžiūroje turės žmogaus gyvybė – ne tik kaltinamojo, bet ir jo artimųjų; parodė kaip pasibaisėtina gali būti sulaužytos ir išniekintos civilizuoto pasaulio teisinės procedūros, kokiais viduramžiškais kankinimų metodais gali būti išgaunami sufantazuotų kalčių prisipažinimai. Nepriklausomos Lietuvos teisingumo sistemoje nieko panašaus nebuvo. Tie, kas ją užvaldė, tie, kas tapo naujaisiais kalėjimų viršininkais, tardytojais, saugumiečiais, veikė griežtai kontroliuojami ir instruktuojami neprilygstamųjų „Lubiankos“ specialistų – rinktinių Stalino budelių. Jie „atsakingo darbo paslapčių“ mokė ir į Valstybės saugumo departamento direktoriaus krėslą iškart nuo kalėjimo narų persėdusį Antaną Sniečką...

Metus trukusi pirmoji sovietinė Lietuvos okupacija, paskutinėmis savo savaitėmis ir dienomis pasiekė teroro kulminaciją. Ją patyrė daugelis Kauno sunkiųjų darbų kalėjime bei jo filialuose – IX forte ir Pravieniškėse besikamuojančių „politiškai nepatikimų“ žmonių. Vieni negrįžtamai iškeliavo į Gulagą, kitus kulkos pakirto kelyje į Červenę arba „savojo“ kalėjimo teritorijoje. Antai Pravieniškių darbo kolonijoje, nuo vokiečių puolimo besitraukdama Raudonoji armija 1941 m. birželio 26 d. negailestingai sušaudė ne tik pasislėpti nespėjusius kalinius, bet ir dvi dešimtis jų prižiūrėtojų – kai kuriuos netgi su šeimos nariais. Iš viso nužudyta apie 230 asmenų. O kur dar Rainiai,

Panevėžys ir kitos vietos... Per tryliką metų trukusį A. Smetonos valdymą (1927-1940 m.), sušaudytiems teismo nuosprendžiu (kitaip ir būti negalėjo!) sovietų agentams (komunistams pogrindininkams, šnipams) suskaičiuoti neprireiktų nė dviejų rankų pirštų.